

ALFÖLDY JENŐ

*Kétpólusú költészet**Bevezető Tornai József költői világába*

költők legfontosabb közös vonását paradox módon határozhatjuk meg: mindnyájuknak van valamilyen megkülönböztető, csak rájuk jellemző tulajdonsága, latinosan *differentia specificája*. Vagyis: abban egyeznek, hogy valamiben mindnyájan különböznek egymástól. Az egyik megrendít fájdalmas, tragikus tónusaival, a másik fölpezsdít élénk színeivel és villamosságával, a harmadik hitet ad, s megerősít emberségemben és etikus magyarságomban, a negyediknek az erkölcsi ereje és intellektusa ragad magával, az ötödik a szerelem és az erotika légkörébe von, a hatodik az idő szárnyára kap, a hetedik a természet zsongásával s a nyelv zenéjével vagy a humorával varázsol el – és így tovább. Hosszan folytathatnám a szavakkal való festésig és a képekbe tömörített filozófiáig. Jó költőkben, érdekes, értékes és nagy költőkben nem vagyunk szegények.

Vajon minek köszönhetem, hogy Tornai József költészetét azon kötete óta, mely először kezembe került (*A bálványok neve*, 1970),¹ a legsajátosabbak és így a legjobbak között tartom számon, s azóta is folyamatosan nő a szememben, különösen filozófiai lírájának öregkori gyarodásával?² Egy mondatban nem válaszolhatok erre, megpróbálom hát több mondatban.

Mindenekelőtt: szenvedélyes művészkata nem ragadt le az *önmagának elég* ösztönlény és az ösztönös költő szintjén, ugyanakkor soha nem érte be a „jól verselő intellektüel” iskolás teljesítményeivel. Az önfelelt ének és a költői eszmélkedés lehetőségeit szinte egyazon mozzanatban szeretné megtalálni a versben. Korántsem utasítja el magától a lélek mélyéből feltörő dalt, a mágikus varázséneket, különösen, amikor az emberiség tudatosan feltárt őskultúrájában és a magyar s a többi nép költészetében – a tudatos imitáció lehetőségeit felhasználva – keresi az önkifejezés lehetőségeit. Tétélesen megfogalmazható felismeréseit, az ész működését is szeretné életszerű, érzéki és intuitív eszközeivel a teljes ember élményvilágába vonni. Új és egyéni úton meghódítandó magaslatokat ostromol, de arra is törekszik, hogy a történetileg létező emberiség és a nemzet „fejével” gondolkozzék. Személyességével az emberi lény évezredek óta elnyomott ösztöneinek fölshabítására törekszik, s az emberiség birtokában levő tudás elsajátítását az autonóm ember önkifejezésével összekötve képzelel el. Nietzsche kategóriáit véve kölcsön, egyszerre „dionüszosi” és „apollói” típus, többnyire egy és ugyanazon költői megnyilvánulásában: a természetit veszi pártfogásába az ész erejével. Mégsem mindent vet el, ami „mesterséges” – amíg Baudelaire a kedvence, addig ezt nem is tehetné költőként. A schilleri fogalmak szerint nem „naiv” költő (bár fiatalon annak indult), nem is „szentimentális” (a természetit kereső), hanem a saját magában meglevő „naiv”, természetitől kapott értékeket a tudatosság magas szintjére emelő, gondolati lírikus. Erkölcsi igényeivel (mondjuk így a Babitsot jellemző Kosztolányival: *homo moralisként*) a kiküzdhető és a történelem nagy, pozitívan értékelt fordulataival (Rákóczi-felkelés, felvilágosodás, a francia és amerikai citoyen-forradalom alapelvei, a reformkor, 1848/49 szabadságharca, a II. világháborús francia ellenállás íróinak-költőinek egzisztencializmusa, az 1956-os forradalom és az azt előkészítő, *majd folytató* szellemi folyamat vagy az 1989–90-es rendszerváltás) a már elért szabadságot szeretné emberiesíteni a kultúra terén. Tapasztaltuk, hogy a szabadság önmagában még nem föltétlenül emberiesít, csupán megteremti a humanitás föltételeit. Egy falusi környezetben felnövő gyerek (ahogy normális körülmények között nevelkedő városi társa is), legalábbis a nyarakon, többé-kevésbé megismeri a szabadságot, szabadon csatangol a természet-

[*Műhely*]

ben, erdőn, mezőn, berken. Tornai különös ragaszkodással őrizte meg magában első tíz-tizenhat évének szabadságélményét. Még hatvan-hetven éves korán túl is szívesen megszerezte magának nyaranta a „nomád életmód”, a sátorozás, vízparti táborozás élményvilágát s az értelmiségihez illő társaságot. Ez megfelel a verseiből kitetsző életmodellnek, afféle vállalt igénytelenségnek, ha kellett, szegénységnek: tudatosan ellenáll a fogyasztói társadalom csábításainak és tömegkultúrájának. Filozófiai értelemben persze másról és többről van szó: a belső függetlenség, a hajlamok, a természetes érzések és szenvedélyek, a társas élet igényeinek érvényesítése a tét – az intellektus, a világnézet és az erkölcsi érzék önzeverelt irányításával. S ez nem fér bele valamiféle „russzoizmus” szintjén megállapodott, romantikus természetességelbe; az egyetemes filozófiai gondolkodás távlatába helyezve képzendő el.

Megállapíthatjuk róla: nem konzervatív, hanem modern művész és gondolkodó. Ennek egyáltalán nem mond ellent a régi értékek állandó figyelembevétele és integrálása – a nemzeti és a világirodalmi műveket, folkloort egyaránt beleértve. Az általa vallott, költőként követett és elméleti szinten kidolgozott „bartókiság” így (is) értelmezhető.

Tornai persze az adott társadalomban él, ahhoz kénytelen többé-kevésbé alkalmazkodni hétköznapijaiban. Fiatal korában gyári munkásként, később szabadúszóként, a *Kortárs* folyóirat szerkesztőségében, majd az Írószövetség elnökeként dolgozva, végül nyugdíjasként. Ismeri a szabadság korlátait és hiányait, beleütközött elégszer az egzisztencia kibontakoztatásának legkeményebb akadályába. A diktatúrák idején nem mondhatta ki bármiről a véleményét, legfeljebb kerülő utakon, bujtatva, rejtjelesen vagy meglehetősen kockázatokkal. Az ország és a (történelmi és kulturális értelemben vett) nemzet általános szabadsághiányában szenvedett ő is, akárcsak a magyar nép többsége. Ez az állapot csupán a lehetőségeiben változott kedvezőbbre az 1990-es rendszerváltozás óta, a tényekben még sok tekintetben romlott is a növekvő társadalmi elidegenülés, a globális tendenciák és a kultúrát a többé-kevésbé civilizált országokban világszerte sorvasztó életmód miatt.

Életének nagy része a kommunista társadalmi szisztéma beszűkült keretei közt zajlott, de idejekorán ráébredt: a szabadság társadalmi méretű hiányában az autonóm ember, egyik esszéjének címével mondva: a „szabadgondolkodó” belső függetlenségének kiharcolása, a művészi alkotás, a vers, az esszé, a regény, a műfordítás és az ezek folytatásához szükséges tájékozódás, a szüntelen tanulás, olvasás vagy az élőszóban folytatott eszmecsere adhat legalábbis viszonylagos szabadságot az egyénnek. Alkatilag Tornai nem annyira „harcos” természet, mint barátai közül főként Csoóri Sándor, akinek „rebellis”³ közéleti szerepe – Szerb Antaltól véve kölcsön a szót – szinte „a lepke támadása a falak ellen”;⁴ az értelmiségi szembeszállása a diktatúrával, a kultúra kisajátításával, ha kell, a rendőrállammal. Tornai szemlélődőbb alkat; többnyire elméleti téren vette és veszi föl a harcot a „nyomorító hatalmakkal”.⁵ A szabadság nemcsak objektivitás, nem csupán a körülöttünk levő társadalmi állapot, hanem szubjektivitás is, az autonóm ember választása és döntése: az egyén cselekvő viszonya a másik emberhez, a társadalomhoz és önmagához, önnön végességéhez, a mindenséghez, a létezéshez, s én elsősorban ilyen értelemben tartom autonóm embernek a költőt. Mindamellet illik tudnunk róla, hogy számos ellenzéki társadalmi megmozdulásban, tiltakozásban, önszerveződésben részt vett, olykor elvbarátait – Csoórit, Kiss Ferencet, Kósa Ferencet, Sára Sándort és másokat – követve és befolyásolva, de mindig saját igazságérzetétől vezérelve, és publicisztikus írásaiban, esszéiben ma is kezdeményezőn foglal állást a társadalmi demokrácia, a szabadság, a nemzeti függetlenség, a nemzeti és az egyetemes kultúra következetes képviselőjében.

* * *

Ha röviden akarnám jellemezni Tornai Józsefet, a költőt és gondolkodót, akkor a vele készült, *Magyar Napló*ban megjelent, az őt kiválóan ismerő és értékelő Jánosi Zoltánnal közös interjú⁶ egyik fényképmellékletére utalnék. – Képzelsen el az olvasó egy kis falusi házat Du-

naharasztin, gyom fölverte udvarával – itt lakott a költő első feleségével társbérletben, nem messze a szülői háztól. A húszas éveinek közepén járó fiatalember vedlett melegítőben, meztláb inkább ül, mint hever egy ósdi nyugágyon könyvébe merülve. Nem elnyúlva, mint a strandolók, inkább szellemi készenlétről árukladó testhelyzetben („ahogy ülsz, úgy ül az agyad”, mondogatta néhai fizikatanárunk az iskolapadban eltehenkedőknek). Immanuel Kant *A tiszta ész kritikája* című könyvét olvassa Alexander Bernát fordításában. Nem látszik a képen, hogy ezt a művet tanulmányozza; az interjúban elhangzó válaszokból tudható meg.

Az ellentétet, amely egyfelől a szegényes környezet, másfelől a költő ólomsúlyos olvasmánya között feszül, igen jellemzőnek érzem. Tornai nem könyvtárral büszkélkedő házba született, hanem csupán a Bibliával, egy-két imakönyvvel és kalendáriummal ellátott otthoni környezetbe, ahol a földművesből vasúti váltókezelővé lett, Dunaharaszti és Soroksár között ingázó munkás édesapa volt a családfő. Diákkorában nem járaták színházba, operába, hangversenyterembe, s nem szerzett egyetemi diplomát filozófiai, esztétikai szemináriumokon csiszolódva, tudós tanárok irányításával. Érettségi után dolgozni kényszerült, s a vágyott egyetemet csupán oly módon látogatta, hogy egyetemi hallgató barátainak segítségével bekéredzkedett néhány jól megválasztott előadásra (például Füst Milánéira). Egyebekben önképzésre utaltatott a tudásvágygal teli fiatal segédmunkás, később diszpécser a Csepel Autógyárban. Ezzel is magyarázható, hogy egyik példaképének a teljesen autodidakta Veres Pétert választotta; róla egész verseskönyvet írt.⁷ Az írók, értelmiségiek között is rendkívüli ambícióval kereste meg lelki szükségleteihez a művelődés forrásait, nemcsak az irodalomban, hanem a többi művészeti ágban, a történelemben, a kultúrhistóriában, a vallástörténetben, a nyelvészetben, a különböző reáliákban (csillagászat, atomfizika, biológia, őslénytan, antropológia), az esztétikában és a filozófiában. A könyvek, a versek, a zene, a képzőművészet, a gondolat izgatta – mindenféle szellemtudományi, társadalom- és természettudományi információ, amellyel bővíthette látókörét és az emberről való tudását, s ami költőként legfőbb célja: önismeretét.⁸ A megismerést tartotta és tartja az emberiség legnagyobb áldásának, ahogy az említett interjúban vallja. Az autonóm embert⁹ helyezi értékrendjének középpontjába. Életmódja és környezete, ahogy a riportban beszél róla, gyerek- és kamaszkorában a természeti létezés önfelelt megélésének és szemléletének kedvezett. A szülőföldi környezet „a Kis-Duna, a Kis-Dunának a szigete, madárvilága, állatvilága, a falu, az alsófalu. Vagyis a paraszti világ, a kisemberek világa és az Alföld tája a Duna mentén”.

Felnőttként is vissza-visszatért ide, amikor csak tehette, de mindenekelőtt ki akart törni falusi környezetéből, ahol talán az irodista vagy a tanító esélyei várták. Ő a természetben megismert szabadságélményt (nevezhetjük létezésélménynek is) szerette volna egyre magasabb szinten újratemetni: az ismeretek társadalmi, történeti és kozmikus távlataiban. Nem csupán azért vágyott az értelmiségi életmódjára s a művészpályára (s ennek érdekében a művelődés intézményeivel rendelkezésére álló fővárosba), hogy a társadalmi ranglétrán magasabbra jusson – annál sokkal öntörvényűbb, romantikusabb és nagyralátóbb alkat volt. Foglalkozásának gyakorlatias oldala (kereset, megélhetés) meg a vele megszerezhető javak (hobbytelek, vikendház, autózás) nemigen érdekelték. Többre becsült egy erdei táborozást, egy jó beszélgetést barátaival vagy első szerelmével, egy éjszakába nyúló regény-, netán tudományoskönyv-olvasást, mint valamely jól fizető különmunkát vagy italos-táncos mulatságot. Budapesten a múzeumok, színházak és hangversenytermek hívogatták, s nem a sportpályák vagy a szórakozóhelyek. A szülőtte föld és a természeti táj vonzását, a vízparti, erdőmélyi szemlélődést felnőttként is megőrizte, világszemléletének szerves részévé tette. Kisdiákkorától minden elérhető könyvet elolvasott az észak-amerikai indiánokról, Coopertól, Howard Fasttól, Zane Greytól és Borvendég Deszkás Sándortól (azaz „Fehér Szarvastól”) a tudós íróig és vallástörténészig, Baktay Ervinig – utóbbiért tartósan lelkesedett, nemcsak mert földije volt (a sokoldalú orientalista és amerikanista is Harasztiról származott). Mélységes rokonszenv alakult ki benne a fejlettebb civilizációval rendelkező „fehérbőrű” hódí-

[*Műhely*]

tóktól megnyomorított, rezervátumokba szorított, sőt jórészt ki is irtott, nomád életmódot folytató indián törzsek és kultúrájuk iránt.¹⁰ Fiatalságának érettebb korszakában Baktaynak a brahmanizmusról és a buddhizmusról írt könyvei is befolyásolták, egyre inkább a buddhista létfilozófiát állítva ismeretvágyának középpontjába, a Buddha utáni két és félezer év filozófiájával és annak kritikájával megtoldva. A moszlim világ alapismereteit jórészt Germanus Gyulának köszönhetette.

Az állandó olvasástól nem lett élettől idegen könyvmoly. Máig megőrizte ragaszkodását ahhoz a még „szerves, organikus természet”-hez, amelynek varázsköréből sosem szakadt ki. Lehetséges, hogy antropológiai érdeklődésének eredete, a gyerekkori „indiánosdi” ma már megmosolyogtató – de ez az indíttatása fordult komolyra, s vezette időben-térben igen széles körű, sajátosan humanista szemléletek kialakulásához, amikor mindenféle törzsi társadalom, vallás és kultúra a látóterébe került. Ifjúkori olvasmányai a kulturális antropológia terén a XX. század legmodernebb műveivel bővültek: Frasersztól, Léwy-Strausstól vagy Boaztól a nagy magyarokig, Bartókiig, Németh Lászlóig, Hamvasig és így tovább.

Első nagy szerelmeit az irodalom mellett részben ebben a vonzáskörben akarta kivirágoztatni, egyetértő társat keresvén szellemi izgalmihoz. Vallásos erkölcsi neveltetésének megfelelően a szexualitást sihederkoráig magába fojtotta, s a lelki társat kereste korai választottjában, ahogy ezt önéletrajzi prózáiban megírta.¹¹ Fiatal felnőttként s költőként azután nem csupán elvetette ezt a visszafogottságát – a minél teljesebb testi felszabadulás híve és következetes hangoztatója lett versben és prózában. A harmonikus férfi-nő kapcsolatban Erősz meghatározó voltát valló Ady a legfőbb szellemi vezetője ebben, mint még sok mindenben: „Én mondom: nem a szív a csók fejedelme”, írja Ady, s a meztelenre vetkőző nő érzéki megjelenítésével folytatja (*A szerelem eposzából*). Idézhetném Tornai életművéből e gondolat számos megfelelőjét. Szerelmi költészete az *Énekek éneke* elragadtatottságával s az ősi mitológiák modern megfelelőivel vall a testi-lelki egyesülés ünnepéről, az emberpár kapcsolatának betetőzéséről.

A szülőföldjén megismert alföldi táj (s részben az apai ág devecseri rokonságában megismert), paraszti környezet határozta meg Tornai önművelésének és költői-írói törekvéseinek azt az irányát, amely a hazai népkultúrához és az annál is archaikusabb törzsi kultúrákhoz, elsőként az észak-amerikai indiánokéhoz vezette. Az ötvenes évek elejétől egyre tudatosabban ápolta a felbomló hazai népkultúra hagyományait – az elszakított magyar területekével együtt. Érett költőként, a hetvenes években tekintélyes gyűjteményben adott szemlét a világ népeinek szinte az egész földkerekséget átölelő folklórából és törzsi költészetéből, vadász- és halásztársadalmakéból, a korai földművelőkéből, nomádokéból, nem szerencsés szóval a „primitívekéből”, illetve „vadakéból”.¹² Már kamaszként *megérezte*, hogy a fehér ember (vagy a fehéreken belül valamelyik törzs) felsőbbrendűsége – legyen bár teuton, latin, brit vagy kelta – antropológiai nonszensz. Fejlettségről és fejletlenségről beszélhetünk, de arról is csak megfelelő árnyaltsággal, mert például a hadászati, ipari és civilizatorikus fejlettség nem föltétlenül jár együtt a kulturális és az erkölcsi kifinomodottsággal, és viszont. Ez a fölismerés vezette a későbbi szellemi embert, a költőt és műfordítót csakúgy, mint a kulturális antropológia tanulmányozóját, a föld népeinek és különböző szintű, de egyformán becses kultúráinak megismerésére. Örömmel állapította meg, hogy a XX. század művészei és gondolkodói közül számos nagymester fordult az emberiség múltjához, valóságos és képletes „gyerekkorához” a kimerülő modern kultúra fölfrissítéséért. Az egzotikus népeket és művészetüket tanulmányozó Gauguin és az afrikai kultúrában megmerítkező Picasso 1907 és 1917 közötti festészete,¹³ a gyermeklélekbe alászálló Paul Klee képei, a tolték szobrászattól tanuló Henry Moore, a kora ókori, folyam menti földművelő társadalmak jelképeiből is táplálkozó Brâncuși plasztikái, a magyar és a szomszéd népek folklóráját modern zenével szervező Bartók és Kodály zenéje vagy a Lönnrot által rekonstruált, Vikár Béla által magyarra ültetett finn őseposz, a *Kalevala*, a *Kaleviopeg* s a többi nép hősi énekei segítettek abban, hogy megértse az emberiség, illetve – József Attilával mondva – a nemzet közös ihletét. (Emberiség és nemzet: nem egymás ellentétei, hanem az emberi összetartozás, érdekközösség és együttérzés

más-más, de közös centrumú körei.) A világ archaikus folklórjából merítő, a földkerekséget szinte föltérképező versátültetései méltán lettek a hazai műfordítás-irodalom alapművei.¹⁴ Ennek nem mond ellent, inkább kiegészíti, hogy újra fordítja Baudelaire nagy művét, *A rossz virágait* (1991, 2007).

A koalíciós években a magyar sors, a magyarok mostoha történelmi múltja-jelene iránti gyerekkori fogékonysága kiterjedt más népekre és kultúrákra, olykor bizonyos analógiák révén (gondoljunk például a lengyelekkel kölcsönös rokonszenvre). Háborús tapasztalataink és megalázottságaink következményeit életre szólóan érzékeltük a világháborúban meg a nyomában támadt éhínségben. Fizikai értelemben az ország leromboltatása, lelki értelemben pedig a ráerőszakolt ideológia készítette az ifjúság gondolkodásra hajlamos egyedeit a kiútkeresésre. Másképpen képzeltek el összetartozásunkat, mint ahogy az úttörő-, a SZIT-, majd DISZ-szervezetek írták elő. A kommunista hatalom a cserkészmozgalom és a vallási szerveződések betiltásával együtt eltörölte az ártatlan „indiánkultuszt”, ezt a romantikus kordivatot, amely gyermekdedséggel együtt is alkalmas volt az életkornak megfelelő közösségi érzések, főként a részvét fölkelésére és a másféleség elfogadására. Talán mondanom sem kell, hogy ez a spontán érzelmi motiválódás mennyi erkölcsi nyereséggel járt a negyvenes évek elején-közepén, és járhatott volna 1948 után is, amikor a zsidó és nem zsidó magyar lakosság viszonyának tisztázása, lelki épségének helyreállítása volt, illetve lehetett volna napirenden. A gyerektársadalom analógiát talált a zenkik által levadászott cheyennek, delavárok, dakoták, sziúk, irokézek és a nációk haláltáborába küldött vagy a nyilasok által elhurcolt és ugyancsak módszeresen megsemmisített zsidók sorsa között. A játszótérek és a romok törmelékével borított grundokon, búvóhelyeken hasonló érzések kerítették hatalmukba a vészkorokat és az ostromot túlélte gyerekeket, kamaszokat. Nem egymás ellen fűtötte őket a harci vágy. Követendő ideálok kerestek a könyvekből ismert indián hősökben meg a velük barátságot, sőt „vértestvérséget” kötő „sápadtarcúakban”. Arra is emlékszem, hogy az amerikai néger dalok és spirituálék is milyen népszerűek voltak; szerencsére a rádió gyakran közvetítette a fekete énekes, Paul Robeson, később Ella Fitzgerald dalait, persze a néger elnyomásának és az amerikai rasszizmus bizonyítékaként. Az úttörő-cserkész ellentétek – olykor kisebb háborúk – károsan megosztották a gyerektársadalmat. A világháború és az üldöztetés emlékeinek hatására s a politikai céljaira sandító ideológusok beavatkozásától oly módon fordultak egymás ellen a cserkészek és az úttörők, mintha a cserkészek a fasiszta ifjúsági szervezetek utódai, az úttörők pedig az antifasiszta ellenállás és a hősiés Ifjú Gárda itthoni megfelelői volnának. Nem csoda, hiszen a hidegháború kezdete óta már a legártatlanabb ifjúsági művek szerzői is „a tőkés szolgálatkész szálláscsinálói” lehettek nemegyszer, s „a fasiszták malmára hajtották a vizet”, ahogy ezt a legócskább vörös propaganda hangoztatta a titói Jugoszlávia kiugrása óta, sőt már előbb is.

Tornai emlékiratai és nyilatkozatai jelzik, hogy kisgyerekkori eredetű természetimádata és édesanyjától kapott vallásos neveltetése a cserkészekhez húzta. Ebben a közösségben rengeteg magyar népdalt megtanult, méghozzá, szerencsés módon, jó táborvezetőknek köszönhetően, már a kodályi-bartóki szellemű folklórszemlélet által megválogatva. Ez a szellemi alapozása már nemcsak nézeteit és érzelmi világát, hanem a költészete szempontjából oly fontos ízlését is erősen alakította. Miután a Baden Powell alapította, fél évszázados mozgalom megszűnt, veszteségét a negyvenes évtized végétől olvasmányokkal, múzeumlátogatásokkal és néprajzi szakemberek (pl. Bodrogi Tibor vagy Boglár Lajos) fölkeresésével igyekezett pótolni.

* * *

Tornai József költői életművének gyűjteményes kötetei 2004-gyel kezdődően látnak napvilágot *Csillaganyám, csillagapám* címmel.¹⁵ A költő jelenleg a IV. könyvet rendezti sajtó alá, megjelenése 2011-ben várható. Ezt az utóbbi verskötetét kéziratból és folyóirat-közleményekből ismerem.

[*Műhely*]

A *Csillaganyám, csillagapám* könyvsorozat-cím segít abban, hogy Tornai szellemi alkatát s fejlődését kövessük. Az *eredet* a legfontosabb fogalmak egyike szótárában. Az emberiség ősidőktől fogva férfi és női, apai és anyai minőségre osztja föl a világot mítoszaiban, eredetmondáiban, folklórájában. Tornai számára ennek különös jelentősége volt gyerekkora óta, s a mitológiai eredetű vagy mitizáló (mitológiát imitáló) motívumok legújabb verseiben, esszéiben és regényeiben is rendre előforognak. Az édesanya, lánykori nevén Jákli Rozália vallásos katolikus, istenfélő aszszony volt, és ennek megfelelő erkölcsi szellemben nevelte mind a négy gyermekét, három fiút (József a legfiatalabb) és egy lányt. Az apa, Tornai Gyula, devcséri parasztcsalád sarja, első világháborús huszár; jószíval semmibe vette a vallást. „Pogány” szemlélete utólag a természetimádó ember tulajdonságaival jelent meg a költő értelmezésében: szerette az állatokat, a növényeket, érezte, ösztönösen értette a természet törvényeit, a négy évszakot, az örökös körforgás szabályszerűségét, az állandót a változásban és viszont. A költő mindkét szülőjétől fontos örökséget vett át: anyjától a keresztényi szeretet, a józanság és a megbocsátás elvét örökölte, szilaj természetű (italosan gorombáskodó) apjától szangvinikus alkatát, szenvedélyességét – és főként természetszeretetét. A világeletemben józan életű költő számára az ivást illetően életre szólóan édesapja volt az elretentő példa, s a „bohém költő” életmódját még a barátaival bor mellett végigbeszélgetett estéken is kerülte.

Visszatérve ismét a könyves-nyugágyas régi fényképre, a fotó segít abban, hogy megnevezem Tornai talán legfontosabb és legjellemzőbb, egyetlen szóban kimondható tulajdonságát: a tudásvágyat. Ez nem csupán ismeretszerzést eredményezett, hanem érzelmi tapasztalatot és életformát, választás- és döntéskényszert is. Választani nemcsak a falusi legények focizó-kocsmázó-csajozó életformája és a módszeres önképzés, olvasás és nyelvtanulás közt, hanem a vallásos hit és az élet alapkérdéseit racionálisan végig gondoló világnézet között, és dönteni arról, hogy az iskolában tanult, vulgármaterialista és áldialektikus nézetek helyett maga választotta mesterektől kapja meg az elfogadható válaszokat. Számunkra, amikor költészetét és prózai munkásságát vizsgáljuk, e döntésnek világnézeti és esztétikai következményei fontosak elsősorban. Világnézeti szempontból nézve, gyerek- és kora ifjúkori vallásosságát alaposan fölülbírálta racionalizmusa. A vakhit és a miszticizmus elutasítása s a józan belátás lett a vezérelve, de megtartotta az élet nagy paradoxonjai iránti vonzalmát. Az istenes költészet világeletemben foglalkoztatta, mert megérezte benne a végtelenséget, az értelmén és az emberen túlit, a titkot és a sejtelmet. Sosem vonta kétségbe, hogy az istenhit alapvető emberi szükségletből táplálkozik: vágyunk a gondviselő Atyára, és megrendülten állunk a teremtés megmagyarázhatatlan jelenségei előtt. Alig tudunk mit kezdeni a csupán semmitmondó számokkal – rengeteg nullával – kifejezhető kozmikus távolságokkal, és csak a költők segítenek rajtunk, amikor a mulandóság vagy az örökkévalóság iránti vágyakozásunk bővületében keressük a szavakat.

A költő első mestere – nagymestere! –, Szabó Lőrinc írja egyik versében: „De szeretném, ha volna Isten.” A szerző nemcsak a Teremtő iránti vágyát fejezte ki, hanem azt a melankóliát és meddő vágyakozást is, mely a hit „legyőzése” után tölti el, s nem az észérvek túlerejének kétes tudata. Paradox diadal ez utóbbi: az értelem triumfálása nem sikerélmény, hanem fájdalmas űrt és olthatatlan szomjúságot idézett elő. Isten a hiányával realizálódik számunkra az ésszerűséget kereső gondolatainkban, és a hittől vagy hitetlenségtől függetlenül is megkönnyebbülünk, ha egy kiváló irodalmi, képzőművészeti vagy zenei alkotás valamiképpen ráéreztet bennünket az Örökkévaló iránti szükségünkre.

Tornai sosem tagadta meg, hogy az emberi lény, az ugyancsak kedvenc József Attilával mondva, „az értelemig és tovább”¹⁶ akar hatolni a világ kifogyhatatlan titkainak megismerésében, és a gondolkodás határaitra jutva, az ész a megérzéseknek és az intuíciónak adja át a terepet. A művészet és az irodalom hatalmas művekben vall a Teremtőről, s mi készséggel átadjuk magunkat műélvezőként a vallásos hit élményének még akkor is, ha értelmünkkel

nem fogadjuk el vallásunk vagy valamelyik más vallás tanításait. Érzelmünk elszakadnak az értelemmel vallott meggyőződésünktől, s ez nemcsak a *paradox istenességre* vonatkozik, mely Ady vagy József Attila költészetében oly bámulatos lírai feszültséget kelt. A szerelemben sem tudjuk, miért vonzódunk olykor ellenállhatatlanul a másik nem olyan egyedéhez is, aki – sejtésünket igazolva – biztos vesztünket okozza. Tornai szerelmi költészete ezt is megmutatja. A művészetben egyenesen nélkülözhetetlenek az irracionális mozzanatai: ahogy Tornai maga is írja számos alkalommal, rossz az a mű, amelynek magvában nem marad valami megfajtatlan titok, bármily okos és kimerítő elemzés végére jutva is. A költő mindezt a művészi szemlélet keretei között tartja. Az ésszel nem magyarázható jelenségekből nem kreált magának ideológiát. A felvilágosodásban és a technikai, orvostudományi és urbanizációs fejlődésben az ember vívmányát látja, melynek káros „mellékhatásait” – mint a természet rombolása, kifosztása és a környezetszennyezés – éppen hogy az ésszerűtlenség, a felvilágosultatlanság következményeinek tartja. A napjainkban terjedő misztikus tanítások és irracionális tanok ellenkezésre és cáfolatra ingerlik esszéiben, néha verseiben is.

Mindenképpen ki kell emelni Tornai életművében a sokféleképpen megmutatózó *kétpólusúságot*. Költői felfogásának egyik sarokpontja a természetbe való belegyökerezettség, másik a tudásvágya és erkölcsi igényessége, amelynek birtokában nyolcvanon fölül is lankadatlan érdeklődéssel, módszeres önképzéssel és tájékozódással táplálja költészetét. Sarkallja őt az elméletírásban, a világ népeinek, életformáinak és műveltségének minél alaposabb megismerésében, antropológiai és bölcséleti stúdiumaiban. Két pólusnak nevezhető egyrészt őszinte önkifejezéssel érvényesített, prudériát és a vallásos vagy katonás szellemben belénk táplált gátlásokat legyűrő, nyílt ösztönössége – másrészt nagyfokú tudatossága. E kétféle minőség magas feszültségben tartja merész, egymástól független elemekből összetett metaforáit, versgondolatait és -szerkezeteit. De ne gondoljuk, hogy ez a – bartóki értelemben *diszharmonikus* – tulajdonság valamilyen meghasonlottságot vagy önpusztító vívódást okoz Tornaiában. Ha valami végképp hiányzik belőle, az nézetem szerint a dekadencia. A lemondást ismeri, olykor a reménytelenséget, a kétségbeesést is, ám akkor is életigenlő és életpárti marad. Ilyen értelemben nem József Attila-i, hanem goethei alkat: az önmegfigyelést, a társadalom a világ megértését a gondolkodás végpontjára jutva is felajzott kíváncsisággal folytatja versben, prózában. S az önismeret akkor is heurisztikus élményeket hoz számára, ha fölismerései nem éppen kedvezők, és nem az önelégültségre adnak okot. A „goethei” jelzőt a jelleg meghatározása kedvéért említettem. A nagy német költőnek ez a négy sora talán elfogadhatóvá teszi észrevételemet: „Fürkéssz a lét műhelyében, / mindig egészet a részben, / villámfény nyel így hatolsz be / a nyitott, szent rejtelembe.” A megismerés befejezhetetlen folyamat, és ha valaki erre tette föl életét, ha ez lett a szenvedélye, akkor az élet végessége sem keserítheti el, mert megnyugtató tudat, ha saját szenvedélyünk hívogató tárgya, s nem egy önmagába zárt és mindenestül elutasított világ él túl minket. Ettől persze még tragikus lehet a költő, és Tornai, számos versének tanúsága szerint az is, belátva, hogy az élet mulandó, és eszmélkedésünk óta egy halálraítélt tudatával és biztos esélyével nézünk farkasszemet egy vigyorgó-vicsorgó koponyával. Szerelmi költészete is tragikus, a két ember összeegyeztethetlensége, a kapcsolat számos okból bekövetkező lanygulása, a másikhoz és/vagy önmagunkhoz való hűtlenség, netalán a váratlanul bekövetkező halál visszavonhatatlan tényei miatt – erre is van példa jócskán versköteteteiben, regényeiben (kiemelném a *Kirké és Odüsszeusz* című, alig burkoltan önéletrajzi regényét).

A „bipolaritás” más költőkről is elmondható, de Tornai esetében két szélsőségesen eltérő pólus meglétéről szólhatok. Önvallomásainak egyik kulcsmondata: „Modern vagyok, és ősi” – ennek még sok változatáról olvashatunk számos esszéjében, versében, nyilatkozatában. E kijelentés filozófiai, lélektani és poétikai konzekvenciái levonhatók. Az ember egyszerre éli a maga „modern” életét, a társadalom jelképes gépezete s a tényleges gépek között – és kö-

[*Műhely*]

veti a *natura* diktálta törvényeket. Poétikai szempontból a költő archaikus mintákat követ, közben modern nyelvi és verstani kombinációkra sarkallja őt a kor ezerféle izgalma, környezeti befolyása, olvasmánya és szakmai értesülése. A kétféle indíttatás újszerű eredményeket hoz műveiben, öregkorában is elképesztő termékenységgel. Ennek magyarázatát alig merem megkísérelni, mert ki tudná megmondani, miért hallgat el valamelyik költő évekre, netalán örökre, mint a fő példa, a húszéves Rimbaud, s miért veszi föl a „versenyt az esztendőkkal” termékenységében is, mint az öregedő, nagybeteg Babits vagy az öreg Kálnoky. De annyit megkísérelhetek: lélektani értelemben különös kielégíthetlenséget és csillapíthatatlan alkotásvágyat okozhat az, ahogy Tornai a történeti múlt és a mindenkori jelen állandó feszültségében él. Mint már fentebb pedzettem, szinte az egész nemzet és emberiség „fejével” gondolkodik. Kiművelt őt vagy hat érzéke által érez és szemlélődik, s közben tevékeny *cortex-emberként* gondolkodik, s ebben a kettős ösztönzésben végképp nem járhat végére kérdéseinek és válaszainak. Az ész határain megtorpanó költő az intuíciót hívja segítségül, s ez újabb feladat elé állítja: a sejtelmek, megérzések törvényszerűségeit is szeretné megérteni. Az élénk szellemű költő nem fogyhat ki tennivalóiból, különösen, ha a világ ezernyi dolga is annyira érdekli történelmi, kulturális, csillagászati, magfizikai s egyéb folyamataival, mint őt.

Az általam legjobban (és közelből) ismert költők egyike Kálnoky László, s most vele hasonlítom össze Tornait. Kálnoky azt mondta öregkorában: elterveztem, hogy írok egy ciklust „a féltékenység körtörténetéről”, és folytatom az emlékirat-pótló Homálynoky-prózaaverseket. Az időszzerű gondjaimról szóló epigramma-szonettek és néhány számomra fontos költő- és íróportré megírása után összeállítok egy gondolati miniatűrökből álló versnaplót, egy létfilozófiai és egy avantgárd ciklust, és ha utolsó elképzelésem megvalósítására is lesz időm, akkor egy dalsorozattal zárom le az életművemet. – Tudjuk, ez utóbbira, nagy veszteségünkre, nem hagyott neki időt a betegsége. De látható: ő műfajokban és műformákban gondolkodott. Tornairól ez elképzelhetetlen. Kálnokyval összehasonlítva, nála a „hogyan” kérdése – a sorrendet illetően – másodlagos. Számára mindig új és izgalmas létkérdések merülnek föl az *évről*, a mindig veszélyes és veszélyeztetett szerelemről, az önpusztító és reménytelen, de csodákra képes emberiségről, megmaradásküzdelmének végső szakaszához közeledő nemzetéről, a költő- és művészsmerősökről, a macskákról, melyek a modern líra atyjának, Baudelaire-nek is a kedvenc lényei voltak; a mindig-egyforma télről és a mindig-új tavaszról, a cinkéről és a hóvirágról. Csak közvetlenül a munkát megelőzőn vagy írás közben derül ki, milyen formát választ a műnek, hangsúlyos, kétsoros rímes szakaszokból vagy gondolatrítmus szerint szerkesztett, tömör szabad versek láncából áll-e majd a költemény.

* * *

Nézzük tovább a Tornai költészetének legfontosabb jellemzői közé tarozó *bipolaritás* további ismérveit. A költő gondolkodása kétpólusú abban is, hogy egyszerre vagyunk társadalmi lények és egyéniségek. Az egyéniség eleve a társadalom ezerféle hatására jön létre, de mindig a befolyásokra sajátosan reagáló egyén érzelmi alkata, döntései és választásai alapján. Bipolaris például a „magyar vagyok, és európai” hitvallása. Ezt számos elődje és kortársa is vallotta Janus Pannonius és Balassi óta, a XX. században Adytól Illyésig és tovább – Tornai főként az utóbbi kettőtől vette át ezt a szellemi stafétabotot, Illyéstől „első kézből” is, miután a hatvanas évek elején személyesen megismerte. A fent idézett, Jánosi Zoltán készítette interjúban olvashatjuk azonban, hogy Tornai szerint „Európa már kevés” (az észak- és jórészt a dél-amerikai kultúrát, irodalmat az európaival egy kategóriában kezeli a művelődéstörténet, akár csak az ausztrált, így akár fehér civilizációról és kultúráról is beszélhetünk). A költő szerint ugyancsak figyelembe kell venni a többi világrész – Afrika, Ázsia, Ausztrália és Óceánia, valamint Dél-Amerika – folklórját, törzsi kultúráját. A magyar irodalmat sem csupán a hazai műköltészettel azonosítja (mint például irodalomtörténetében Babits vagy Szerb

Antal), hanem a népköltéssel is – ahogy a zenéhez Bartók, Kodály és követőik a népzene műveit is hozzáértik, szövegüktől el nem választhatón.

Versolvasóként meggyőzte és büvkörében tartotta Tornait a Nyugat költőinek európaisága, mely egyúttal a hazai műveltség forrásait sem hagyta kiapadni, például Ady, Babits és Juhász Gyula költészetében, de folytatóikban sem (Szabó Lőrinc, Illyés, Radnóti, Weöres, Jékely, Kálnoky). Szabó Lőrinc a lázadó, kielégíthetetlen tudásvágyú modern ember tudatának filozofikus lírai kifejezésével és szerzteágazó műfordítói tevékenységével vonzotta. Kezdetben ő is panteista volt (*A föld, erdő, istenben*), Tornai ebben rá ütött; racionalizmusát azonban esszéiben követte következetesen, s nem a verseiben. Mesterének persze a személyes varázsa is hatott rá: gyakorlatias észjárása a tudatosság medrére terelte a kétes kalandokra csábító és „kilengésekre” hajlamos érzelmeit, amelyekkel a mesternek is jócskán szembe kellett néznie titkos szerelmi viszonyaiban, az ostrom idején s az 1945 utáni években, a koalíciós évek igazoló bizottságának számonkérésétől, majd a diktatúrától fenyegetetten. Szabó Lőrinc szigorú bírāja volt Tornai verseinek abban a néhány esztendőben, amelyben a fiatal költő legfőbb tanácsadójának tekintette mesterét, annak 1957-ben bekövetkezett haláláig. Másoktól is hallottam, hogy Szabó Lőrinc nem szívesen osztogatta dicséreteit, inkább a hibákra figyelmeztetett. Nem volt elutasító, de szolgálatkész volt kíméletesnek alig nevezhető bírálataiban. Jó leckéket adott Tornainak: a költő mindmáig az őszinte és kendőzetlen véleménymondás híve maradt. Nem kedveli a föltétlen egyetértést a vitákban s a szuperlatívuszok felhangjaival megírt, kritikátlan hódolatot.

Baráti körén belül és szerkesztői munkájában is megtartotta ezt a tulajdonságát a Belvárosi Kávéház¹⁷ tőrszasztalánál éppúgy, mint a *Kortárs* szerkesztőségében vagy a maga írta – külföldi írókat, költőket is értékelő – kritikáiban. Tisztelete és ragaszkodása ellenére is lázadott Szabó Lőrinc számos elve és költői gyakorlata ellen. A köztük alakuló kapcsolatot híven jellemzik Tornainak azon versei, amelyek mentorát idézik föl a pályakezdéstől napjainkig.¹⁸ E lázadás egyik indítéka volt az a fölismerés, hogy a világ irodalmában olyan folyamatok is lejátszódtak a XX. század tízes és húszas éveiben, amelyek csak részben – vagy alig – hagytak nyomot Szabó Lőrinc költészetén. Az expresszionizmusnak kétségtelenül megvolt rá a hatása már a *Föld, erdő, isten* kötetben is, de a szürrealizmus és még sok más avantgárd irányzat hazai s külföldi példáit más költőknél kellett keresni. Olyanoknál, akiknek művei meglehetősen késéssel jutottak át a vasfüggönyön, az idegen nyelveken olvasó Tornait is beleértve (angol, német, francia, orosz).

1958-ban jelent meg Magyarországon a *Mai francia költők* című antológia,¹⁹ mely nagy beszédtema volt a Belvárosi Társaság fiataljai között, a többi, *Nagyvilágban* megjelent műfordítással együtt. Főként Csoóri Sándor, Marsall László, Orbán Ottó és Tornai József költészetén hagyott nyomot az antológiából megismert modernista, formabontó és merőben új formát teremtő francia egyike-másika – leginkább Eluard, Reverdy, Breton, Saint-John Perse, Follain, Frenaud, Aragon és Pierre Emanuel. Elődeikkel együtt nagy mértékben hatottak az itthoni fiatalokra: a Valéry, Apollinaire, sőt az ekkoriban új fordításokban megjelenő Rimbaud vagy Mallarmé iránti érdeklődés is megélné, ahogy az angol, amerikai, német, olasz, spanyol, orosz, lengyel, cseh és más költők is ismertebbé váltak. A szürrealizmust azért emelhetjük ki, mert akkoriban a kor két nagy költőárgelméje, Nagy László és Juhász Ferenc főként erre az irányzatra emlékeztetően szabadította föl képzelőerejét, szakítván a lapos „szocreal” földhözragadtságával és szárnyzegettségével. Hatottak természetesen az előző kor mesterei is, József Attila a szabad asszociációival is, Kassák, Weöres a szemléleti asszociáción túli képi összetételével. Az utolsóként említett (s a fölsorolt franciák között a legfiatalabb) franciától, Pierre Emanueltól idézek négy sort, szemléltetve, hogy a formákat lebontó, káoszig és kakofóniáig eljutó avantgárd a franciáknál sem pusztította ki az összefüggő gondolkodás, a történetiség, az intellektualitás és a művészi megformálás igényét:

[*Műhely*]

*Százezer év finom homok
az új hajnal ennyi idős itt
nagy pergamen dűne-sorok
alkotják agyvelőm redőit*

Ars poetica, Rónay György fordítása

A népi írók vonzása természetesnek mondható a fiatal költő, illetve már a költőjelölt számára. Tornai korai befogadói élményei között első helyen említendő a környezetében hallott népdalok, amelyekre korán megnyílt a füle: egy-két rávezető pedagógusi szó vagy jól megválasztott olvasmánya segítségével kihallotta az autentikus szövegeket és dallamokat a magyar nóták és a slágerek közül, mintha magot válogatna az ocsúból. Kisgyerekkorával egy időben erősödött meg a népi írók áramlata, főként a harmincas évek elejétől a negyvenes évek közepéig gazdagodott és virágzott, hogy azután majd – úgy az ötvenes évek közepétől – a bartóki szellemben való megújulásban folytatódjon; Tornai ehhez az áramlathoz kapcsolódott.

Illyés Gyula és Veres Péter szemléletétől és személyes hatásától különös erkölcsi ösztönzést kapott. Illyés az európai magyarságtudatát, Veres Péter a mélyről jött ember látószögét, az ösztönös ráérzés, egyben a szívós önművelés képességét hagyta rá. A bartóki útra rátaláló Juhász Ferenc és Nagy László költészete a megformálás, az extatikus látás- és beszédmód újdonságerejével ragadta el, Csoóri a folklórt a modern franciák szürrealizmusával ötvöző bartókiságával. Mindezek és az ekvivalens világirodalmi művek összehatására (Octavio Paz vagy a prózaíró García Márquez mint meghatározó nemzetközi nagyság külön kiemelendő) egy újfajta egyetemesség elve és víziója lombosodik ki Tornai felfogásában, sokban a mélységében kellőképpen megértett József Attila, Sinka István, a kortársi képzőművészek – Orosz János, Veress Pál és mások – s a magyar sorsot, a parasztság szenvedéseit feltáró filmesek hatására is. Így vezetődött rá arra az összetett esztétikai minőségre, amelyet később, tudatos költőként, hasonló elképzeléseket követő társakkal együtt bartókiságnak nevezett Németh László és mások nyomán. Tornai ennek az irányzatnak a legfilozofikusabb művelője és – akár csak barátja és küzdőtársa, Csoóri Sándor – elméletírója is.

A kétpólusúság nem csupán pusztán elvi megállapítás dolga Tornai gondolkodásában: szemléletét és költői gyakorlatát egyaránt meghatározó sajátosság. Verseinek szerkezetében, metaforaalkotásában, nyelvében (mely egyszerre alkalmaz népdalidézeteket, nyers valóság elemeket, mitológiai és filozófiai kifejezéseket), tartalom és forma kölcsönösségében nyilvánul meg ez a kettősség – ősi eszközökkel ad nevet a bölceleti fogalmaknak, és viszont, filozofikusan értelmezi az elemi érzéseket és az emberközi viszonyokat. Az „ősi és modern” úgy is értelmezhető, hogy a vers – az érzékeléstől, az érzelemtől és a sejtelemtől egészen a megértésig és a megvilágosodásig vagy annak kiáltó hiányáig, hiányának fájdalmáig, tragikumáig – szokatlan szélsőségeket egyesít. Érvényes ez a metaforák összetevőire éppúgy, mint a költemény belső szerkezetére. Érzéki és elvont elemek ötvöződnek egymással, éteri minőségek robosztus anyagszerűséggel. Ez az „eklekticizmus” más költőkről is elmondható (Adynál, József Attilánál, Weöresnél, Nagy Lászlónál, Pilinszkynél, Rába Györgynél vagy Nemes Nagy Ágnesnél), de őnála az érzéki különösen érzéki, az elvont (fogalmi) pedig különösen elvont. Ezt egyelőre csak néhány példával szeretném megvilágítani.

A modern magyar líra gyakran idézett példája az érzékelhető tárgy és az elméleti fogalom egyesítésére, a szemléletet és gondolatot ugyanabban a futamban végigvivő költői közlésre József Attila *Eszméletének* ez a szakasza: „Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ, / szorítja, nyomja, összefogja / egyik dolog a másikat, / s így mindenik determinált.” Tartalmi szempontból ez a versrészlet a filozófiai költészet emblematikus példája a hazai irodalomelméletben; poétikai-nyelvi szempontból melleleg az objektív líra jellegzetes kifejezés-

módjának iskolapéldája, de ezzel most nem foglalkozom. (Az „objektív líra” hatott Tornaira, de ő maga kívül maradt ezen az irányzaton akkor is, ha egyet s mást integrált belőle.) Az *Eszmélet* latinus filozófiai terminus technicusa (*determinált*) tárgyszerű, konkrét és életszerű képbe foglalása példaadó: a dolgok meghatározottságának ilyen fogható, egyben fogalmi értékű kifejezése megkerülhetetlen mozzanata líratörténetünknek és -elméletünknek – egyenértékű a nagy világirodalmi példákkal.

Tornai képalkotási módszere fontos újdonságot hozott a modern magyar lírába. Újszerű metaforaalkotással, a szemléltetés és az elvonatkozás együttességével – szimultaneitásával, és a szépségfogalom „bilincseitől”, dekoratív kötelékeitől elszakadva, egy nyersebb és „barbárabb” eszköz-tár segítségével hozott újat a magyar filozofikus lírába. Ez ideig nem eléggé méltányolt és megbecsült eredményeket hozott, pedig a hazai líra nem annyira gondolatiságáról, fogalmiságáról, mint inkább érzékletességéről, zeneiségéről és képiségéről híres. Tornai szépségeszménye nemcsak szépségeszmény, hanem a XX–XXI. század valóságának megfelelő költői igazmondás eszközének keresése, kísérlete is. Meg kell vizsgálni metaforaalkotását, a régi vágású líraeszménynek nehezen megfeleltethető asszociációit, aforisztikus gondolatainak expresszivitását – s olykor persze filozofikusságának nem kívánatos velejáróját, a tételeltséget is.

Tanulságos, amit a tőle meglehetősen eltérő (de nem ellentétes) ars poeticájú, realista-klasszicista Csanádi Imre írt *A bálványok neve* ismertetőjébe a könyv szerkesztőjeként: a Tornai-vers szerinte „brutális erejű, szuggesztív”. Ha emlékeztet valamire, úgy a mai afrikai, néger költők alkotásaira: a világkultúra felé nyújtózó, de saját ősi hagyományaikban, ösztöneikben gyökerező megnyilatkozásokra.” Szinte látnoki szavak: Tornai csak ezután hét évvel adta közre *Boldog látomások* című versfordításait a világ népeinek törzsi költészetéből. De a „bálványok” már láthatóan utaltak a versek tudatosan „ősi” jellegére.

Ha már Csanádit említettem: a Tornai által megbecsült, de hozzá képest klasszicizáló költő mondta egyszer Tornainak: a modern vers nem lehet más, mint eklektikus. A stíluslehetőségek a XX. század végére kimerültek, csupán a már kipróbált stíuselemek sajátos elegyítésével szólalhatunk meg. Ilyen értelemben Tornai stílusa is „eklektikus”. De nem mindegy, hogyan. Az ő metaforái végképp nem a hasonlat összevonásával – az *olyan, mint* elhagyásával keletkeznek, hanem az egymástól merőben különböző vagy éppen ellentétes dolgok, például tárgyak és fogalmak vagy „ősi és modern” jelenségek azonosításával jönnek létre. Egy példa:

[...]
*a lombok mögött kígyók
 tekeregnek, ágyamat az ősvilág
 folyondárja szövö be,
 és este a homályból elővillog
 a vének szellemének tekintete,*

*megyek vissza az eredetbe,
 midőn még isten voltam a csodálkozó
 állatok között én is,
 s öletem gyönyörrel világította be
 a hold, a nőstény fétis,*

*hold és nap: ti keringtek
 az agyunkban, párzó
 lélek-anyánk és apánk,
 szétszórva géniünkben is
 a mindenség möhön záporozó aranyát,*

[*Műhely*]

*fény, fény, fény lesz
Énem minden része, minden
íze: látom jövőmet villámlani,
abol az üres csönd húsát
átvérvik a szétszakadás sebei.*

Ficus pandurata, 2000 körül

Látomásversnek is nevezhető ez az elragadtatott dikció, mely egy szobanövény megszokott látványából bontja ki az eredet, az őszsungel és az ősi-modern ember álmát, egyúttal a jövőtől való szorongását. Számos metaforájából csak egyet emelnék ki: „az üres csönd húsát” szerkezet még őriz valamit a hagyományos költői képek szemléltető analógiáiból, de csak annyiban, hogy a *csöndről* elképzelhető: *olyan, mint* valamilyen közeg, jelen esetben mint tömör közeg. Állaga szilárd: *üres* ugyan, de *húsa* van – és csak a közérzetben jöhet létre ez a képzet, az atomfizika és a modern filozófia ürességelmélete csupán a távolból sejlik föl. A lélek vértől lüktetőnek és animálisnak érzi, mintha ragadozók jelennének meg abban az őszsungelben, amely a délszaki növény, a fikusz látványa nyomán jelent meg a képzeletben. A befejező gondolat az elvont fogalmak mezejére lép, miközben megtartja a füledt őserdei környezetet: „a csönd húsát / átvérvik a szétszakadás sebei”. *A szétszakadás sebei* az előzmények képi logikáját követve már filozófiai közlés: a modern ember úgy érzi, hogy az össze nem illő dolgok, az egymásba préselődött ősi és a modern együttese szétszakad. Fölsejlenek Ady évszázaddal korábbi szavai: „minden Egész eltörtött”. Létünket és közérzetünket ez a szétszakadás határozza meg – egyszerre érezzük az ürességet és a széthullást. Helyzetjelentés lelkiállapotunkról buja és intenzív képekben. Ezek a képek mégsem a káosz képei, bár tüntetnek a képtelenségükkel, és érzékeltetik az időfolyamban velünk, az emberiséggel történtek abszurditását. Nem veszünk el ebben a dzsungelben, sebzettek sem mi vagyunk ebben a költeményben, de érezzük a meghasadt világ fájdalmát. „Történni” nem történik semmi, csupán a lélek éli át a vízióban a világ állapotát.

Véletlenszerűen lapoztam erre a versre, az első szakaszt el is hagytam, nélküle is pregnáns példa ez a mű Tornai költészetének kétpólusú, paradox természetére, hagyomány és újítás közös szellemében fogant „ősi-modern” voltára.

J E G Y Z E T E K

- 1 Tornai József: *A bálványok neve*. Válogatott versek Veress Pál illusztrációval. Szerkesztette Csanádi Imre. Magvető, 1970.
- 2 A költő maga 1982-re teszi azt az évet, amikorra eszközei teljességgel kifejlődnek. Ez az ő „annus mirabilis”-a, szerencsés éve, amelyben „alaptémái (filozófia, isten, természet, történelem, szerelem-szexualitás), nyelvhasználati, formai esszéi végleg kikovácsolódnak”. A költő ekkor ötvenöt éves – joggal tarthatjuk tehát „későn érő” típusnak, azoktól eltérően, akik húszas éveikben már elérik képességeik maximumát.
- 3 Vasy Géza nevezte Csoóri Sándort „a nemzet rebellisének”.
- 4 Szerb Antal P. B. Shelley forradalmiságát jellemzi így *Világirodalom* című munkájában.
- 5 „Sziszegve se szolgálak aljas, / nyomorító hatalmakat” – József Attila: *Ars poetica*.
- 6 *Magyar Napló*, 2006 április, 45–54; a riportot Jánosi Zoltán irodalomtudós készítette.
- 7 Tornai József: *Véres Péter-énekek*. Versek. Magvető, 1981.
- 8 *Boldog látomások* című, 1970-es válogatott verseiről pályakezdő kritikusként írt recenziómnak ez volt a címe, a költő Dózsát idéző versét idézve: Az önismeret tüzes trónján. *ÉS*, 1970 őszén (?).
- 9 Arra a kérdésre, hogy ki nevezhető modern autonóm embernek, tizenkét XX. századi gondolkodó válaszáat így egészíti ki saját tapasztalatával: „Kit tarthatok még tehát modern autonóm embernek? Nyilvánvalóan az ismeretszerzőt és nem a mindentudót, a történelmileg vissza-nem-fordulót [...]. Az autonóm

- ember legnagyobb hatalma szabadságának a tudatában van.” Kitér egyebek közt a nők és a férfiak szexuális szabadságának és egyenlőségének értéktiszteletére is. A modern, autonóm ember. In *A szabadgondolkodó. Esszék*. Gondolat, 2009.
- 10 A negyvenes évek második felében, a cserkészmozgalom utolsó szakaszával egyidejűen tekintélyes körben terjedt a hazai fiatalság naiv-romantikus indiánkultusza. „Abroncs”-nak nevezték azt a hazánkban is működő nemzetközi szövetséget, amelynek több száz tagja 1947-ben tartotta meg Sopronban utolsó országos találkozóját számos külföldi meghívottal. Tornai, mint mindent, ami csak fölkelte érdeklődését, ezt a mozgalmat is komolyan vette, és olvasmányokkal, múzeumi ismeretekkel bővítette főként kulturális természetű érdeklődését. Az indiánok a koalíciós években szabadságukra büszke, nomád, a természettel együtt élő, harcias és erkölcsös emberek voltak itthon sok gyerek, kiskamasz és néhány ifjúsági író szemében is. A fehér ember hódítása, mohósága, aranyéhsége, területszerző étvágya és felsőbbrendűségének hamis tudata Észak-Amerika őslakosainak módszeres irtásához, vadászterületeik kiszajátításához vezetett, és természetlen pusztaságokban kijelölt rezervátumokba terelte az indiánok maradványait, éhezésre, alkoholizmusra, járványokra és kipusztulásra ítélve a gazdasági munkára áttérni nem hajlandó rézbőrűeket.
- 11 Tornai József: *Vádmeggy – önéletrajzi írások*. Magvető, 1984.
- 12 A húszas-harmincas évekbeli modern francia festészet egyik irányzata, a *fauvismus* vállalta is a „vadak” csúfnevet, ahogy korábban az eleinte gúnynévnek szánt *impreszionisták* elnevezést is használták Monet-ék.
- 13 Picasso érdeklődése ebben az időszakában fordult az afrikai művészetek felé, de ez a korszaka élete végéig egyetemességének egyik eleme maradt.
- 14 Tornai József: *Boldog látomások – A világ törzsi népeinek költészete*. Műfordítások. Magvető, 1977.
- 15 A *Csillaganyám, csillagapám* című költői életműsorozatnak jelenleg három kötete olvasható. Az első kettő 2004-ben, a harmadik 2008-ban jelent meg a Gondolat Könyvkiadónál.
- 16 József Attila: *Ars poetica*.
- 17 A Belvárosi Kávéházban gyülekező költők, irodalmárok, filmesek emlékét Tornai számos pályatársa emlegette esszéiben, emlékirataiban és nyilatkozataiban – a társaság résztvevői közül. Felsorolásaik változva emlegetik Tornait és első számú barátját, Csoóri Sándort, Sükösd Mihályt, Orbán Ottót, Marsall Lászlót, Hernádi Gyulát, Gyurkó Lászlót, Orosz Jánost, Jancsó Miklóst, Konrád Györgyöt, Sík Csabát, Sánta Ferencet. Csoóri egy helyütt úgy emlegeti ezt a társaságot, mint amely képes volt arra, hogy megszüntesse irodalmunkban a húszas-harmincas évekből eredő és 1948 után fölerősödő népi-urbánus ellentétet. Ez a hallgatólagos vagy tudatosan ápolts szövetség a kilencvenes évek elején újabb törést szenvedett, reméljük, nem jóvátehetetlenül.
- 18 Versben: *Szabó Lőrinc* (1957); *Szabó Lőrinc tanítása; Szabó Lőrincnek írt levelemre...; Szabó Lőrinc arca; Egy újabb Szabó Lőrinc-vers; Szabó Lőrinc* (az *És hosszú gyászok* ciklusban, 2008); *Szabó Lőrinc* (az *Arcképek a barlangfalán* ciklusban, 2010). Regényben: *Vádmeggy*, 1984. Esszéiben: Régi vallomás Szabó Lőrincről. *Tiszatáj*, 1972/10. számában (kötetben: *Az iblet sötét és világos foltjai*, 1982). A költő megjelenés előtt álló verseskötetében is van olyan darab, amely tanítómesteréről szól.
- 19 Magvető Kiadó, összeállította és szerkesztette Dobossy László.

ALFÖLDY JENŐ (1939) irodalomtörténész, kritikus. A Nemzeti Tankönyvkiadó nyugalmazott főszerkesztője. Legutóbbi kötete: *A megszenvedett éden* (2010).